

Urbański, Marek

Niektóre problemy ruchu kredytowego w ziemi sanockiej w XV w.

Przegląd Historyczny 70/4, 627-652

1979

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

MAREK URBAŃSKI

Niektóre problemy ruchu kredytowego
w ziemi sanockiej w XV w

Kredyt, nierozłącznie związany z gospodarką towarowo-pieniężną, jest zarazem jednym z istotniejszych mierników stopnia jej rozwoju¹. Analiza ruchu kredytowego dostarcza szeregu cennych informacji dotyczących problemu cyrkulacji pieniądza w wielu jego podstawowych aspektach. Mam tu na myśli przede wszystkim sprawy związane z oszacowaniem wielkości bezwzględnej ruchu pieniężnego i — co może bardziej istotne — „tętna” przepływu pieniądza, a także struktury wewnętrznej i form organizacyjnych tego zjawiska. Są to kwestie niezwykle ważne przy próbach oceny stopnia zaawansowania i powszechności gospodarki towarowo-pieniężnej w ramach badanej zbiorowości, a zatem również poziomu jej rozwoju ekonomicznego i, po części, funkcjonujących w niej powiązań między poszczególnymi grupami społecznymi.

Przedmiotem poniższych rozważań będą zjawiska charakterystyczne dla ruchu kredytowego w ziemi sanockiej w XV w.² — przede wszystkim analiza zmian wielkości i struktury wewnętrznej tego zjawiska we wspomnianym okresie czasu. Autor oparł się głównie na analizie materiału źródłowego, jako że istniejąca literatura zajmująca się problematyką ziemi sanockiej może być przydatna w badaniach nad kredytem jedynie w ograniczonym zakresie. Przeważają w niej prace z przełomu XIX i XX wieku o charakterze przyczynkarskim lub bardzo wąsko monograficznym³, przy czym żadna z nich nie jest poświęcona sprawom ruchu kredytowego, jakkolwiek w niektórych znaleźć można oderwane informacje na ten temat. Najbardziej w tym względzie użyteczny jest zbiór artykułów P. Dąbkowskiego wydany przez niego pod tytułem „Ziemia sanocka w XV wieku”. Mimo obiecującego tytułu uwaga autora skupiała się przede wszystkim na monograficznym opracowaniu dziejów wybitniejszych rodzin szlacheckich tej ziemi — jednakże owe, napisane uroczym językiem szkice z pogranicza genealogii i badań nad obyczajowością szlachecką XV wieku, oparte są na niezwykle rzetelnych podstawach źródło-

¹ Artykuł ten jest fragmentem przygotowanej większej pracy poświęconej stosunkom kredytowym w ziemi sanockiej w XV w.

² Ze względu na rozmiary niniejszej pracy autor zmuszony był opuścić szereg bardzo istotnych kwestii związanych z funkcjonowaniem kredytu pieniężnego, ograniczając się jedynie do oszacowania wielkości i próby odtworzenia struktury zjawiska.

³ Syntetyczny przegląd dotychczasowej literatury przedmiotu daje A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340—1650*, Wrocław 1962.

wych i mają wielką wartość jako materiał pomocniczy dla interesujących nas kwestii⁴

Lata powojenne przyniosły bardzo solidną, opartą na całości dostępnego materiału źródłowego monografię A. Fastnacha „Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1360—1650”. Z naszego punktu widzenia najcenniejsze są jej fragmenty dotyczące rozmiarów i charakteru ruchu osadniczego do początków XVI wieku, oraz wyniki przeprowadzonej przez autora analizy struktury własności ziemskiej w wieku XV. Ponadto praca ta daje syntetyczny przegląd dotychczasowej literatury przedmiotu⁵.

Przy omawianiu istniejących opracowań nie sposób pominąć powstałej na seminarium profesora Bujaka pracy M. Ungeheuera „Kredyt w ziemi przemyskiej w połowie XV wieku” — choćby tylko z tego powodu, że jest to jedyna pozycja poruszająca zagadnienia ruchu kredytowego na terenach województwa ruskiego⁶. Napisana z charakterystyczną dla uczniów prof. Bujaka dokładnością i pełnym wykorzystaniem źródeł, mimo iż w wielu wypadkach przestarzała metodologicznie, niekiedy wręcz rażąca anachronizmami (np. przeliczanie grzywien na złote polskie okresu II Rzeczypospolitej) zachowała do dziś wartość jako nader rzetelna praca materiałowa. M. Ungeheuer opracował też własną metodę wykorzystania źródeł masowych do badania zjawisk kredytu, z ustaleń której będę tu korzystał.

PODSTAWA ŹRÓDŁOWA

Podstawowym źródłem dla niniejszych rozważań są zapiski sądowe dotyczące terenów ziemi sanockiej wydane drukiem w XI i XVI tomie „Akt grodzkich i ziemskich”⁷. Obejmują one zachowane materiały sądu sanockiego, a od wprowadzenia na tych terenach w 1435 roku prawa polskiego — sądów grodzkiego i ziemskiego sanockiego, a także działającego od 1457 roku sądu wyższego prawa niemieckiego na zamku sanockim⁸. Dzięki szczęśliwe-

⁴ P. Dąbkowski, *Ziemia sanocka w XV wieku* cz. 1—2, Lwów 1931. Praca ta choć w wielu miejscach przestarzała, służy nieocenioną pomocą przy ustalaniu powiązań rodzinnych między poszczególnymi kontrahentami, w wielu wypadkach ułatwia również identyfikację niektórych z nich.

⁵ A. Fastnacht, op. cit., passim.

⁶ M. Ungeheuer, *Stosunki kredytowe w ziemi przemyskiej w połowie XV wieku*, Lwów 1929. Z punktu widzenia tego tematu praca Ungeheuera jest ważna również dlatego, że jej autor powołuje się na ustalenia pracy seminaryjnej F. Apisdorfówny, *Kredyt w ziemi sanockiej 1423—1462* powstałej na seminarium F. Bujaka. Otrzymane przez Apisdorfównę, a częściowo przez Ungeheuera cytowane (sama praca najprawdopodobniej zaginęła) wyniki różnią się w znacznym stopniu od tych, które otrzymałem badając ten sam problem przy wykorzystaniu tego samego źródła. Ma to zapewne przyczynę w przyjęciu innych kryteriów badawczych, a być może również w niecisłościach wewnętrznych pracy Apisdorfówny, na co zresztą zwracał uwagę M. Ungeheuer, op. cit., s. 97.

⁷ *Akta grodzkie i ziemskie z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* t. XI, Lwów 1886, t. XVI, Lwów 1894, dalej cytowane jako AGZ XI i AGZ XVI.

⁸ Charakterystyczne, że w wielu wypadkach zapiski sądu wyższego prawa niemieckiego dotyczą spraw (w tym kredytowych), w których obydwie strony bezdyskusyjnie należą do stanu szlacheckiego. Być może wpisywanie transakcji do ksiąg sądu wyższego było, obok uprzedniego wpisu w księgi grodzkie i ziemskie, dodatkową gwarancją wypełnienia zawartych w niej postanowień.

mu zbiegowi okoliczności zapiski te dla okresu 1423—1506 zachowały się nieomal w całości, dając prawie pełny przegląd spraw, które były ich przedmiotem. Mamy zatem do czynienia z kompletnymi seriami zapisek, z reguły ujednoliconych formalnie i w pełni porównywalnych, obejmujących okres z górą osiemdziesięciu lat. Względy te umożliwiły przebadanie całości materiału metodami statystycznymi, dając jednocześnie podstawy do potraktowania źródła jako materiału masowego i reprezentatywnego.

Zasadniczym mankamentem oparcia się o zapiski grodzkie i ziemskie jest fakt, iż nie obejmują one transakcji kredytowych opiewających na niewielkie sumy pieniężne. Dolną granicą wysokości pożyczki wpisanej w akta jest (poza nielicznymi wyjątkami) suma jednej grzywny, co spowodowane było koniecznością uiszczenia odpowiedniej opłaty za dokonanie wpisu. Umyka zatem uwadze cała sfera kredytu drobnego, który, jak wolno przypuszczać, musiał odgrywać niemałą rolę w życiu codziennym. Kolejnym istotnym ograniczeniem wynikającym z rodzaju źródła jest to, że wobec stanowego charakteru sądownictwa, w badanym materiale źródłowym w ograniczonym stopniu pojawiają się przedstawiciele nieszlachty. Przyjęcie wreszcie zasady oparcia się o jeden typ źródeł, mimo niewątpliwych zalet, pozbawiło mnie możliwości weryfikacji bądź ewentualnego uzupełnienia danych. Wydaje się jednak, że związane z tym odchylenia od stanu faktycznego nie zmieniają w sposób istotny ani rzędu wielkości ruchu kredytowego, ani nie mają większego wpływu na zniekształcenie jego struktury.

W mniejszej pracy przyjęto zasadę pełnego wykorzystania źródła wychodząc z założenia, że tworzenie tzw. próbki reprezentatywnej z materiału, który sam nosi cechy takiej właśnie próbki, mogłoby w znacznym stopniu ujemnie wpłynąć na wiarygodność uzyskanych wyników. Ogromne zróżnicowanie skali zawieranych transakcji od *ca* 1 do *ca* 1000 grzywien oraz znaczna nieregularność pojawiania się w zapiskach osób spoza stanu szlacheckiego sprawia, iż w zasadzie każde badanie sondażowe musi dać wynik niezadowolający i przeważnie błędny.

METODA BADAŃ

Za transakcje typu kredytowego uznano

- wszelkiego rodzaju pożyczki
- umowy kupna-sprzedaży, w których całość lub część należności winna być spłacona w terminie późniejszym niż potwierdzone prawnie przelanie praw własności przedmiotu transakcji na nabywcę
- wyderkafy⁹
- zobowiązania do wypłacenia określonej kwoty pieniężnej wynikłe ze spraw rodzinnych typu posag — wiano, działw rodzinne itp.

Wszelkie zobowiązania pieniężne wynikłe wskutek działania przymusu pozakonomicznego, np. kary sądowe, grzywny itp., mimo iż mogą posiadać wszelkie cechy zobowiązania kredytowego, nie zostały za takie uznane, jako

⁹ Są one w zasadzie formą długoterminowej pożyczki pod zastaw nieruchomości.

zawarte niedobrowolnie. Z podobnych przyczyn pominięto zapisy wyznaczające oprawę dla żon wnoszących mężom w posagu pewną ilość gotówki.

W wyniku selekcji materiału źródłowego w oparciu o powyższe kryteria, uzyskano z ogólnej liczby 7493 zapisek — 1867 odnoszących się bezpośrednio do transakcji kredytowych. Na ich podstawie sporządzono kartotekę wszystkich osób biorących udział w operacjach kredytowych w latach 1423—1506. Każda z 846 fiszek osobowych zawierała dane dotyczące:

1. liczby transakcji, ich wysokości i dat zawarcia, rodzaju użytej jednostki pieniężnej, osoby lub osób, z którymi transakcje były zawierane i — tam gdzie były na ten temat jakiegokolwiek dane — celu zawarcia transakcji i form jej zabezpieczenia;
2. przynależności stanowej danej jednostki;
3. jej tytułu w systemie urzędów centralnych, ziemskich i grodzkich;
4. sumy obrotów, wielkości pasywów i aktywów oraz salda wszystkich transakcji dokonanych przez daną osobę:
 - a) w przedziałach dziesięcioletnich poczynając od roku 1424¹⁰;
 - b) globalnie;
5. ossetka wielkości wymienionych w punkcie 4 w stosunku do ich sumy:
 - a) w latach 1423—1462;
 - b) w latach 1463—1506;
 - c) globalnie¹¹.

Zabieg ten pozwolił na wyeliminowanie zapisek dotyczących tej samej transakcji a kilkakrotnie się powtarzających (np. identyczny wpis w księgi grodzkie i ziemskie, a w niektórych wypadkach również w akta sądu wyższego prawa niemieckiego). Niestety w szeregu przypadków ustalenie rzeczywistej liczby i wielkości zawartych transakcji było w poważnym stopniu utrudnione. Niejednokrotnie pojawiają się, po pewnym czasie od zawarcia pierwszej transakcji, kolejne, zawarte z tą samą osobą i opiewające na tę samą sumę. W przypadkach takich stosowano zasadę uznawania szeregu zapisek jako odnoszących się do jednej transakcji, jeśli pojawiały się one w regularnych bądź niewielkich odstępach czasu i były w identyczny sposób zabezpieczone. Z podobnym problemem spotykamy się znajdując szereg danych, w których, kolejno, suma wierzytelności zwiększa się lub zmniejsza a sposób zabezpieczenia długu pozostaje ten sam. Nie można zatem wykluczyć możliwości pojawienia się błędu w interpretacji tego typu zjawisk.

Kolejny problem stanowiła kwestia rękojmi. W zasadzie poręka jest jednym ze sposobów zabezpieczania wierzytelności, jednakże w świetle norm prawa polskiego wierzyciel dochodził swych praw nie na dłużniku lecz na rękojmi, ten zaś dopiero, jak to wynika z zawartych w źródle danych, egzekwował je w stosunku do dłużnika. Transakcja poręczona rozpada się zatem jakby na dwie odrębne: wierzyciel — poręczyciel, poręczyciel — dłużnik,

¹⁰ Dane dotyczące roku 1423 są utamkowane — rok 1424 jest pierwszym rokiem, dla którego istnieje pełna dokumentacja.

¹¹ Podział ten jest wynikiem podziału zastosowanego przez wydawcę AGZ. Tom XI AGZ obejmuje lata 1423—1462; tom XVI lata 1463—1506.

co nieraz bywa wyraźnie potwierdzone źródłowo¹². Ma to, jak się wydaje, istotny wpływ na cyrkulację pieniądza, jako że wymaga dwukrotnego „uruchomienia” danej sumy pieniężnej, co winno być wzięte pod uwagę w poniższych rozważaniach. W związku z tym dane zawarte w punktach 4 i 5 fiszki osobowej przedstawione zostaną w dwóch wariantach — z uwzględnieniem rękojemstwa i bez niego¹³.

W artykule tym wykorzystano informacje zawarte w punktach 2, 3, 4b i 5 fiszek osobowych. Na ich podstawie przebadano rozmiary ruchu kredytowego, jego strukturę wewnętrzną oraz relacje między wierzycielami a dłużnikami zarówno w oparciu o kryteria wielkościowe, jak i w zależności od podziałów społecznych.

Wszelkie występujące w źródle jednostki pieniężne przeliczone zostały na grzywny monety pospolitej¹⁴.

Konieczność dokonania kilkuset tysięcy operacji arytmetycznych bez użycia maszyn cyfrowych rodzi uzasadnione pytanie, czy uzyskane przeze mnie wyniki mogą być traktowane poważnie. Na pewno nie udało mi się uniknąć błędów i pomyłek czysto rachunkowych, jednakże różnice wynikłe ze zbilansowania sumy aktywów i pasywów nie przekraczały 4% ogólnej ich wartości. Wydaje się, iż jest to błąd dopuszczalny, nie rzutujący na rząd wielkości badanych zjawisk ani tym bardziej na ich strukturę.

ROZMIARY RUCHU KREDYTOWEGO

Dla całego badanego okresu wielkość obrotów kredytowych¹⁵ wyraża się sumą 296409,7 (251208,8) grzywien monety pospolitej¹⁶. Rozmiary obrotów przedstawiają tabele 1 i 2.

Jak zatem widać, rozmiary ruchu kredytowego wykazują silną tendencję wzrostu i w latach 1463—1506 są dwukrotnie wyższe niż w okresie 1423—1462. Nie ma przy tym znaczenia, czy bierzemy pod uwagę obroty z ręko-

¹² Np. AGZ XI 1921, 1922. Zapiska nr 1921 stwierdza, że Jerzy Czesikowicz poręcza dług w wysokości 50 grzywien zaciągnięty przez Jana Kmitę z Sobnia u Andrzeja Brzyskiego. W wypadku niedotrzymania terminu Czesikowicz obowiązany jest dać intromisję w swoją wieś Bukowo na sumę 100 grzywien. Natomiast zapiska ta nic nie mówi o zobowiązaniach Kmity. Określa je dopiero zapiska nr 1922, w której Kmita zobowiązuje się oddać 50 grzywien Czesikowiczowi w identycznym terminie, na tych samych warunkach, wyraźnie zresztą zaznaczając, że chodzi tu o te same 50 grzywien co w zapisce poprzedniej. Przykłady takie można mnożyć.

¹³ Stąd różnice w wielkościach bezwzględnych obrotów, pasywów i aktywów, jak również i liczby osób zaangażowanych w operacje kredytowe, jako że niektórzy występują w źródle wyłącznie jako poręczyciele. Dane bez rękojemstwa będą podawane w nawiasach.

¹⁴ Do roku 1468 wykorzystywano ustalenia Ungeheuera, op. cit., s. 39—40, dla okresu późniejszego podstawą ustalania kursu były dane zawarte w źródle.

¹⁵ Dla potrzeb niniejszego artykułu przyjęto zasadę, że za dane jednostkowe uznamy nie poszczególne transakcje, lecz rozmiary zaangażowania finansowego jednostek biorących udział w operacjach kredytowych. Pod pojęciem „obrot” należy zatem rozumieć sumę wartości wszystkich dokonanych transakcji, czyli sumę pasywów i aktywów.

¹⁶ Ze względu na rozmiary tej pracy niemożliwe jest stosowanie odsyłaczy do materiału źródłowego. Każda z otrzymanych danych wymagałaby przypisu obejmującego od *ca* 400 do *ca* 1800 numerów poszczególnych zapisek sądowych, co, pomijając nawet względy edytorskie, byłoby mało uzasadnione.

Tabela 1

Obroty z rękojmiem

Lata	Wartość obrotów w grz. mon. posp.	Odsetek wartości obrotów
1423—1462	100376,6	33,9
1463—1506	196033,1	66,1
Razem	296409,7	100,0

Tabela 2

Obroty bez rękojmiem

Lata	Wartość obrotów w grz. mon. posp.	Odsetek wartości obrotów
1423—1462	81485,5	32,4
1463—1506	169723,3	67,6
Razem	251208,8	100,0

jemstwem, czy bez niego. Odsetek obrotów spowodowany umowami poręczyciel — dłużnik, wierzyciel — poręczyciel jest względnie stabilny i waha się odpowiednio w granicach 19—15% dla obydwu badanych okresów (patrz tab. 3).

Tabela 3

Obroty spowodowane rękojmiem

Lata	Wartość w grz. mon. posp.	%
1423—1462	18891,1	18,9
1463—1506	26309,9	14,4
Razem	45201,0	15,2

Wzrostowi obrotów nie towarzyszy jednak zwiększenie się liczby osób zaangażowanych w operacje kredytowe — przeciwnie, odnotowujemy nawet lekki jej spadek (patrz tab. 4).

Tabela 4

Osoby zaangażowane w operacje kredytowe

Lata	Liczba osób	
	z rękojmiem	bez rękojmiem
1423—1462	453	413
1463—1506	435	426
Razem	888	839

Cały zatem przyrost obrotów wynika ze wzrostu przeciętnego zaangażowania finansowego jednostek biorących udział w ruchu kredytowym, co mogłoby świadczyć o znacznej intensyfikacji ruchu pieniężnego w drugiej połowie XV wieku. Do problemu tego jeszcze powrócimy.

Samo ustalenie wysokości sumy obrotów nie daje jednakże pojęcia o rzeczywistych rozmiarach masy pieniądza zaangażowanej w operacje typu kredytowego. Stosunkowo znaczne rozmiary cyrkulacji pieniądza w dużym stopniu wynikać mogły z wielokrotnego operowania tą samą kwotą pieniężną, na co w wielu wypadkach wskazuje źródło. Ewentualna próba oszacowania ilości pieniądza na połowę obrotów, czyli odpowiednio 41 tys. grzywien dla lat 1423—1462 i 85 tys. grzywien dla okresu następnego, stanowi zatem jego górną i na pewno zawyżoną granicę. Bardziej pomocnym wskaźnikiem są, jak się wydaje, zsumowane kwoty sald dodatnich bądź ujemnych wszystkich osób biorących udział w operacjach kredytowych, które dla poszczególnych okresów rozkładają się następująco:

Tabela 5

Zadłużenia finalne

Lata	Suma zadłużeń finalnych w grz. mon. posp.
1423—1462	28708,15
1463—1506	64998,35

Wyniki te są względnie precyzyjnymi ustaleniami ilości pieniądza zaangażowanego w obieg kredytowy, gdyż określają całkowite zadłużenie finalne wszystkich osób biorących udział w transakcjach w danym okresie czasu, eliminując tym samym możliwość opisaną powyżej. Dochodzimy zatem do wniosku, że w okresie 1463—1506 następuje znaczne zwiększenie się masy pieniężnej biorącej udział w ruchu kredytowym. Przyrost ten, wyrażający się wielkością bezwzględną 32 290 grzywien jest szybszy niż wzrost sumy obrotów (wzrost o 126% w porównaniu z około 100% wzrostem wartości sum), co powoduje odpowiedni spadek wskaźników relacji między sumą obrotów a ilością będącego w obiegu pieniądza z 3,5 (2,8) w latach 1423—1462 do 3,0 (2,6) w okresie następnym¹⁷

Zdaje się to wskazywać na stopniowe nasycenie rynku pieniądzem i zmniejszenie się „głodu gotówki” wśród kontrahentów. Z drugiej jednak strony spadek tempa cyrkulacji pieniądza nie świadczy dodatnio o procesach gospodarczych zachodzących w tym regionie.

Dane globalne informujące o skali i trendach rozwoju ilościowego ruchu kredytowego w Sanockiem w XV wieku nie pozwalają jednak określić stopnia oddziaływania i roli tego zjawiska. Pewne światło na te zagadnienia rzuca analiza struktury operacji kredytowych, wyniki której przedstawiono poniżej.

STRUKTURA WIELKOŚCIOWA RUCHU KREDYTOWEGO

W celu analizy struktury ruchu kredytowego wszelkie dane liczbowe dotyczące sumy obrotów, wielkości pasywów, aktywów i sald wszystkich osób biorących udział w operacjach kredytowych sklasyfikowano w sześciu grupach

¹⁷ Dla całego okresu wskaźnik ten wynosi 3,2 (2,7).

wielkościowych: 1—10 grzywien, 10—50 grzywien, 50—100 grzywien, 100—500 grzywien, 500—1000 grzywien oraz powyżej 1000 grzywien, traktując wielkości do 50 grzywien jako bardzo małe i małe, 50—500 grzywien jako średnie, ponad 500 grzywien jako duże i bardzo duże. Relacje między poszczególnymi grupami ilustruje szereg tabel, których wszelkie dane dla uproszczenia podane są w odsetkach od wyżej wymienionych już wartości. Liczby podawane u góry poszczególnych kolumn wyrażają odsetek osób, zaś u dołu — odsetek wartości badanej cechy.

Tabela 6

Struktura obrotów z rękojemstwem

Lata	% obrotów						
	% kontrahentów						
Razem	0,3	2,1	2,8	17,7	11,4	65,8	100,0
	21,9	26,2	13,7	24,5	5,6	8,2	100,0
1423—1462	0,6	3,1	3,8	21,5	9,3	61,8	100,0
	32,1	27,4	10,8	20,7	3,1	5,1	100,0
1463—1506	0,1	1,8	2,3	17,2	14,8	63,8	100,0
	9,7	25,3	13,8	30,1	8,7	12,4	100,0
Skala obrotów	0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000—	razem

Tabela 7

Struktura obrotów bez rękojemstwa

Lata	% obrotów						
	% kontrahentów						
Razem	0,3	2,4	3,1	20,0	12,5	61,7	100,0
	21,0	27,1	12,5	26,0	5,5	7,9	100,0
1423—1462	0,6	3,7	4,8	28,1	11,6	51,2	100,0
	29,8	27,8	12,1	22,3	3,4	4,6	100,0
1463—1506	0,1	2,0	2,5	18,9	16,9	59,8	100,0
	11,3	25,6	13,1	30,8	8,9	10,3	100,0
Skala obrotów	0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000—	razem

Cechą uderzającą przy pobieżnym nawet porównaniu danych zawartych w tabelach 6 i 7 jest silna koncentracja obrotów kredytowych w rękach stosunkowo niewielkiej grupy osób. Ogółem, blisko 2/3 — 65,8 (61,6%) całkowitej wartości obrotów mieści się w grupie obrotów bardzo dużych (powyżej 1000 grz.) i przypada na 8,2 (7,9%) ogółu kontrahentów. Z drugiej strony na niemal 2/3 jednostek biorących udział w operacjach kredytowych — 61,8 (60,6%) przypada 5,1 (5,4%) wartości uchwytanych źródłowo obrotów w ruchu kredytowym¹⁸. Mamy zatem do czynienia z olbrzymią polaryzacją

¹⁸ Praktycznie bez wpływu na ogólny obraz struktury wielkościowej obrotów kredytowych jest fakt, czy badamy ją wraz z transakcjami rękojemstwa, czy bez nich. Upoważnia to do stwierdzenia, iż „dodatkowe” obroty wynikłe z rękojemstwa rozkładały się względnie równomiernie we wszystkich przedziałach wielkościowych.

zaangażowania finansowego w operacje kredytowe w ramach badanych 846 (797) osób. W praktyce sytuacja ta oznacza, że ponad 60% ludzi uczestniczących w latach 1423—1506 w operacjach kredytowych ma minimalny wpływ na globalne ich rozmiary.

W przeciągu badanych 83 lat, stopień koncentracji obrotów wykazuje niewielką tendencję spadkową. O ile w latach 1423—1462 w grupie obrotów małych i bardzo małych (do 50 grz.) na 59,5 (57,6%) ogółu osób przypada 3,6 (4,3%) obrotów, zaś w grupie najwyższych (powyżej 1000 grz.) na 5,1 (4,6%) osób — 61,8 (51,1%) obrotów, to w okresie następnym dysproporcje te ulegają pewnemu spłaszczeniu. Odsetek wartości obrotów powyżej 1000 grz. wzrasta co prawda do 63,8 (59,8%), jednakże rośnie również odpowiadająca im liczba osób — do 12,4 (10,3%). Jednocześnie odsetek osób legitymujących się obrotami do 50 grz. spada o ponad 20% — do 34,9 (36,9%). Zjawisko to wynika ze wzrostu przeciętnej wielkości obrotów przypadających na jedną osobę (jak już wyżej wspomniano rosną one mniej więcej dwukrotnie). Powoduje to istotne zmiany w ich strukturze ilościowej. Bardzo wyraźnie, bo niemal trzykrotnie (z *ca* 30 do 10%) spadają obroty bardzo małe — minimalnie małe, natomiast wszystkie inne wykazują wzrost względnej liczby obrotów — największy w przedziale wielkościowym 100—500 grz. (z *ca* 20 do *ca* 30%) i 500—1000 grz. (z około 3 do około 9%). Stosunkowo stabilne ilościowo są grupy obrotów „wyższych małych” i niższych średnich, wykazujące maksimum dwuprocentowe wahania. W wyniku tego najbardziej liczebną staje się w latach 1463—1506 grupa obrotów średnich, obejmująca 44% ogólnej liczby kontrahentów, podczas gdy w latach 1423—1462 dominowała grupa obrotów małych i bardzo małych z 59,5 (57,6%) ogółu ilości obrotów. Opisane zjawisko „przesunięcia” struktury ku grupom o wyższych obrotach zdaje się mieć ścisły związek ze wspomnianym już przyrostem masy pieniężnej biorącej udział w ruchu kredytowym.

Pod względem udziału w ogólnej wartości obrotów, drugą po grupie powyżej 1000 grz. pozycję zajmują w obydwu badanych okresach obroty średnie (od 50 do 500 grz.). Wyraźnie widoczny jest spadek odsetka wartości obrotów małych i średnich o *ca* 8 (13%) przy analogicznym wzroście wartości odsetka obrotów dużych i bardzo dużych.

STRUKTURA ROZKŁADU PASYWÓW I AKTYWÓW

Porównanie danych zawartych w tabelach 8—11 wskazuje na znaczną przewagę liczebną pożyczkodawców nad pożyczkobiorcami — zarówno w całym badanym przedziale czasowym, jak i poszczególnych jego okresach. Bardziej szczegółowa analiza tego zjawiska wymaga pewnego przetworzenia danych tabel 8—11.

Zjawiskiem charakterystycznym dla struktury rozkładu pasywów i aktywów w omawianym okresie jest wzrost odsetka kredytodawców z 71,7 (67,8%) w latach 1423—1462 do 81,8 (80,1%) w okresie następnym, przy jednoczesnej stabilizacji, a nawet niewielkim spadku liczby osób będących kredytobiorcami (odpowiednio z 55,8 (49,9%) do 49,7 (48,1%) ogółu osób zaangażowanych

Aktywa z rękojmiem

Tabela 8

Lata	% aktywów						
	% kontrahentów						
Razem	0,4 16,8	7,5 20,1	4,9 10,5	29,2 20,0	17,7 4,1	44,2 3,8	100,0 75,3
1423—1462	0,8 23,4	4,6 18,6	7,3 10,1	30,2 15,0	15,7 2,4	41,4 2,2	100,0 71,7
1463—1506	0,2 9,7	3,2 22,3	4,2 11,7	30,0 26,4	22,5 6,7	39,9 5,0	100,0 81,8
Skala obrotów	0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000—	razem

Aktywa bez rękojmiem

Tabela 9

Lata	% aktywów						
	% kontrahentów						
Razem	0,4 14,1	3,9 20,3	5,8 11,2	30,3 19,4	17,6 3,9	42,0 3,6	100,0 72,5
1423—1462	0,8 17,4	5,8 20,1	9,0 10,9	34,8 15,3	13,2 1,9	36,5 2,2	100,0 67,8
1463—1506	0,3 10,6	3,4 21,6	4,9 12,9	29,9 24,2	24,5 6,6	37,0 4,2	100,0 80,0
Skala	0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000—	razem

Pasywa z rękojmiem

Tabela 10

Lata	% pasywów						
	% kontrahentów						
Razem	0,3 13,2	2,3 14,8	1,9 4,3	14,4 12,1	9,3 2,5	69,4 4,8	100,0 51,6
1423—1462	0,7 21,0	3,6 16,3	3,0 4,2	19,9 9,5	17,2 2,6	55,7 2,2	100,0 55,8
1463—1506	0,2 5,3	1,7 12,8	1,7 5,1	18,4 16,9	9,8 3,3	68,3 6,7	100,0 49,7
Skala	0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000—	razem

Pasywa bez rękojmiem

Tabela 11

Lata	% pasywów						
	% kontrahentów						
Razem	0,3 10,2	2,5 14,8	2,3 5,0	18,4 12,0	10,5 2,3	66,0 4,3	100,0 48,6
1423—1462	0,7 16,0	4,1 16,2	3,5 4,8	25,6 8,5	17,4 2,4	48,6 1,9	100,0 49,9
1463—1506	0,2 5,2	1,8 12,4	2,3 6,1	18,2 15,5	12,5 3,3	65,0 5,6	100,0 48,1
Skala	0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000—	razem

w operacje kredytowe¹⁹. Wzrasta zatem przeciętna liczba kredytodawców przypadających na jednego kredytobiorcę — z 1,36 do 1,66. Wskaźnik ten wykazuje znaczne wahania w zależności od klas wielkości pasywów i aktywów, i wynosi odpowiednio:

Tabela 12

Pożyczkodawcy i pożyczkobiorcy * w procentach

Lata	Pożyczkodawcy i pożyczkobiorcy	Z rękojemcami	Bez rękojemców
1423—1462	Osoby będące wyłącznie pożyczkodawcami	44,1	50,1
	Osoby będące zarówno pożyczkodawcami jak i pożyczkobiorcami	27,6	17,7
	Osoby będące wyłącznie pożyczkobiorcami	28,3	32,2
1463—1506	Osoby będące wyłącznie pożyczkodawcami	50,3	51,9
	Osoby będące zarówno pożyczkodawcami jak i pożyczkobiorcami	31,5	28,2
	Osoby będące wyłącznie pożyczkobiorcami	18,2	19,9
Razem	Osoby będące wyłącznie pożyczkodawcami	48,3	51,4
	Osoby będące zarówno pożyczkodawcami jak i pożyczkobiorcami	27,0	21,1
	Osoby będące wyłącznie pożyczkobiorcami	24,7	27,5

* Względnie duże rozbieżności między danymi obliczeniami z rękojemstwem i bez niego dla okresu 1423—1462 wynikają ze znacznej w tym okresie grupy osób występujących w źródle wyłącznie jako rękojemcy. Stanowią oni około 9% wszystkich kontrahentów (40 osób). W okresie 1463—1506 jest ich tylko dziewięciu czyli około 2%.

Tabela 13

Stosunek liczby kredytodawców do kredytobiorców w poszczególnych grupach wielkościowych

Grupy grzywien	0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000—
1423—1462	1,1	1,2	2,3	1,8	0,8	1,1
	1,2		2,0		1,1	
1463—1506	2,0	1,7	2,1	1,6	2,0	0,7
	1,8		1,7		0,9	
Razem	1,4	1,5	2,2	1,6	1,7	0,9
	1,4		1,8		1,2	

Widzimy zatem, że przewaga liczbowa pożyczkodawców nad pożyczkobiorcami jest dla całości badanego okresu wyższa od przeciętnej²⁰ w grupie wielkości średnich (100—500 grz.). To samo zjawisko tylko w większym natężeniu obserwujemy w latach 1423—1462. Natomiast w okresie następnym

¹⁹ Dla całego badanego okresu odsetki te wynoszą 75,3 (75,5%) i 51,7 (48,6%).

²⁰ Przeciętna dla całego badanego okresu wynosi 1,5.

wskaźnik relacji kredytodawcy/kredytobiorcy jest większy od przeciętnej we wszystkich grupach wielkościowych z wyjątkiem grupy aktywów i pasywów bardzo dużych — powyżej 1000 grzywien.

Okolo 50% kontrahentów to osoby będące wyłącznie pożyczkodawcami. Odsetek ten jest dla obu okresów względnie stabilny²¹. Wyraźnie spada natomiast procentowy udział osób występujących w źródle wyłącznie jako kredytobiorcy — z 28,3 (32,2%) w okresie pierwszym — do 18,6 (19,9%) w latach 1463—1506, czyli o około 12% biorąc pod uwagę dane bez rękojemstwa. Towarzyszy temu odpowiedni wzrost odsetka osób biorących udział w ruchu kredytowym, których spotykamy zarówno w grupie kredytodawców jak i kredytobiorców — z 27,6 (17,7%) do 31,5 (28,2%).

Mamy zatem do czynienia z szeregiem zjawisk, spośród których najważniejsze wydają się:

- wzrost odsetka osób dysponujących (przynajmniej przez pewien czas) sumami wolnej gotówki, którą decydują się puścić w obieg, czyli, krótko mówiąc, wzrost podaży pieniądza.
- znaczne rozszerzenie się grupy kontrahentów zaangażowanych w obroty kredytowe zarówno jako wierzyciele jak i dłużnicy. Można przypuszczać, że jest to efektem upowszechnienia się kredytu jako normalnego składnika życia gospodarczego, dającego możliwość zarówno zaciągnięcia długu, jak i lokaty chwilowo wolnych kwot pieniężnych. Hipotezę tę potwierdza znaczny spadek odsetka osób występujących wyłącznie w roli pożyczkobiorców. Być może wnioski moje idą zbyt daleko, lecz skłonny byłbym uważać strukturę rozkładu pasywów i aktywów z lat 1423—1462 (gdzie *ca* 83% wszystkich osób to bądź wyłącznie dłużnicy, bądź wyłącznie wierzyciele) za przejaw nieufności do transakcji kredytowych i uciekania się do nich dopiero w wypadku absolutnej konieczności — tym bardziej, że w wielu wypadkach są to osoby legitymujące się tylko jedną transakcją. Wzrost stopnia wzajemnego przemieszania się grupy pożyczkodawców i pożyczkobiorców, powodujący uelastycznienie dość sztywnej początkowo bariery między nimi, zdaje się być jednym z istotniejszych mierników upowszechniania się zjawiska kredytu zarówno w życiu gospodarczym jak i w świadomości społecznej.

Podobnie jak w wypadku obrotów, struktura wewnętrzna tak pasywów jak i aktywów charakteryzuje się znacznym stopniem koncentracji z tym, że jest on znacznie wyższy w grupie pożyczkobiorców niż pożyczkodawców i w obu tych grupach wykazuje istotną tendencję spadkową²². W grupie pożyczkobiorców ogółem 66% wartości wszystkich pasywów przypada na 4,3% osób (8,8% ogółu pożyczkobiorców) podczas gdy 25% kontrahentów (51,4% pożyczkobiorców) skupia w swych rękach zaledwie 2,6% ogólnej wartości pożyczek. Z kolei ogółem 3,6% kontrahentów (5,0% ogółu kredytodawców) dysponuje 42% ogólnej wartości aktywów, a 35,4% (47,4%), odpowiednio 4,3% ich wartości. Szczegółową analizę stopnia koncentracji aktywów i pasywów w badanym okresie czasu, ze względu na to, że jest ona

²¹ W latach 1463—1506 nieznacznie wzrasta — o około 1,7%.

²² Dane w grupie bez rękojemstwa. Liczby podawane w nawiasach są odsetkami całkowitej liczby pożyczkodawców lub pożyczkobiorców

bardzo zbliżona do dynamiki zmian stopnia koncentracji obrotów, jak i ze względu na rozmiary tej pracy pozwoliłem sobie pominąć, odsyłając czytelnika do tabel 8—11. W obu tych grupach występuje również znane już z analizy obrotów zjawisko wzrostu przeciętnej wartości zaangażowania finansowego oraz związane z nim przesunięcia w liczebności poszczególnych klas wartościowych.

W okresie 1423—1462 dominuje liczebnie grupa osób mających aktywa małe i bardzo małe (do 50 grz.), stanowiąc 42 (37,5%) ogółu osób zaangażowanych w operacje kredytowe i 58,5 (55,4%) wszystkich posiadających aktywa. W latach 1463—1506 jej liczebność spada o 10 (7,3%) ogółu osób i 19,5 (15,2%) posiadających aktywa, rośnie natomiast i staje się liczebnie dominującą grupa osób, których aktywa mieszczą się w granicach 50—500 grz. Skupia ona 38,2 (37,0%) wszystkich kontrahentów, czyli 46,6 (46,3%) ogółu posiadających aktywa.

Analogiczne procesy zachodzą w grupie pożyczkobiorców²³.

STRUKTURA ROZKŁADU SALD²⁴

Rozkład sald ujemnych i dodatnich w badanej zbiorowości przedstawiają tabele 14 i 15.

Wyraźnie widoczna jest silna i wykazująca istotną tendencję wzrostu przewaga liczbowa grupy wierzycieli nad dłużnikami. Odsetek dłużników, wynoszący w latach 1423—1462, 41,6%, spada w okresie następnym do 31,2% ogółu kontrahentów i jest to widoczne również w liczbach bezwzględnych (spadek z 96 do 87 osób)²⁵. W związku ze wspomnianym już poważnym wzrostem sald²⁶ oznacza to znaczne zwiększenie się kwoty przeciętnego zadłużenia jednostkowego w tej grupie. Rośnie też przeciętna liczba wierzycieli przypadających na jednego dłużnika — z 1,4 w okresie pierwszym do 1,9 w latach 1463—1506 (ogółem wynosi około 1,7). Wartość tego współczynnika podlega znacznym wahaniom w zależności od klasy wielkości sald, co obrazuje tabela 16.

O ile w latach 1423—1462 większa od przeciętnej liczba wierzycieli przypada jedynie na grupę sald średnich (50—500 grz.), o tyle w okresie następnym wszystkie grupy wielkości sald — z wyjątkiem sald bardzo dużych — wykazują znacznie większe od przeciętnego „zagęszczenie” wierzycieli. Globalnie największy stopień nasycenia wierzycielami występuje w grupie 50—500 grz., z tym że w klasie wartości sald 50—100 grz. jest on dwukrotnie wyższy niż jego wartość przeciętna, dochodzi bowiem do 3,4. Natomiast silny spadek liczby wierzycieli notujemy w saldach bardzo dużych (ponad 1000 grz.) —

²³ Jeśli przyjąć wszystkich pożyczkodawców za 100%, to zmiany liczebności w poszczególnych klasach wielkościowych charakteryzują się niemal tymi samymi rozmiarami względnymi co w grupie pożyczkodawców. Odpowiadające im odsetki obliczane od całkowitej liczby kontrahentów są oczywiście mniejsze — w latach 1423—1462 *ca* 1,4 raza, w latach 1463—1506 *ca* 1,6 raza, co jest konsekwencją różnej liczebności obydwu tych grup.

²⁴ Z racji tego, że transakcje rekojemstwa nie mają wpływu na rozmiary sald, ograniczymy się tylko do podania wyników bez rekojemstwa.

²⁵ Dla całości badanego okresu odsetek ten wynosi 36,5%.

²⁶ O około 200% w porównaniu do lat 1423—1462.

Tabela 14
Struktura rozkładu sald dodatnich

Lata	% sald + kontrahentów					
	0,6 20,7 (13,2)	4,7 28,8 (18,3)	7,5 17,0 (10,8)	33,8 25,2 (16,1)	15,4 4,1 (2,6)	38,0 4,1 (2,6)
1423—1462	1,1 28,8 (17,0)	6,5 29,2 (17,2)	10,4 16,0 (9,4)	36,8 21,0 (12,4)	13,5 2,5 (1,5)	32,0 2,5 (1,5)
1463—1506	0,3 14,3 (9,9)	4,2 28,7 (19,7)	6,0 16,4 (11,3)	34,7 29,4 (20,2)	23,5 7,2 (4,9)	31,3 4,1 (2,8)
Skala	0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000— razem

Tabela 15
Struktura rozkładu sald ujemnych

Lata	% sald - kontrahentów					
	0,3 24,4 (8,9)	2,5 29,5 (10,8)	2,0 8,6 (3,1)	16,8 23,4 (8,5)	11,5 5,2 (1,9)	66,9 8,9 (3,3)
1423—1462	0,7 33,9 (14,1)	4,4 30,5 (12,7)	4,0 8,5 (3,5)	28,0 17,5 (7,3)	17,0 3,9 (1,6)	46,0 2,8 (1,2)
1463—1506	0,1 11,3 (3,5)	1,3 22,6 (7,0)	1,8 12,0 (3,8)	14,8 30,8 (9,6)	11,5 7,5 (2,4)	70,5 15,8 (4,9)
Skala	0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000— razem

Tabela 16

Wierzyciele a dłużnicy w poszczególnych przedziałach wartości sald

Lata	0—10 grz.	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000—
1423—1462	1,2	1,4	2,7	1,8	0,9	1,2
1463—1506	2,8	2,8	3,0	2,1	2,1	0,6
Razem	1,5	1,7	3,4	1,9	1,4	0,8

z 1,2 wierzyciela na jednego dłużnika w latach 1423—1462 do 0,6 w okresie 1463—1506. Zjawisko to w znacznym stopniu odzwierciedla wspomniana już tendencja silnego wzrostu odsetka osób dysponujących aktywami. Warto w tym miejscu napomknąć, że podobnie wygląda sytuacja w grupie osób będących zarówno dłużnikami jak i wierzycielami. W latach 1423—1462 około 51%, członków tej grupy ma salda ujemne, zaś w okresie następnym już tylko 40%.

Nierównomierność struktury rozkładu sald potęguje dodatkowo zjawisko silnej polaryzacji wielkości bilansu obrotów, charakterystyczne zarówno dla sald dodatnich jak i ujemnych, lecz znacznie silniejsze w tej drugiej grupie. Wśród sald ujemnych 78,4% ich wartości przypada na salda duże i bardzo duże (ponad 500 grz.) skupione w rękach 14,1% dłużników (5,1% wszystkich kontrahentów) z tym, że grupa sald powyżej 1000 grz. obejmuje 66,9% ich wartości i — odpowiednio 8,9 (3,3%) osób. Najliczniejsza jest klasa sald małych i bardzo małych, w skład której wchodzi 53,9% dłużników (19,7% wszystkich osób w ogóle), dysponująca 2,8% ogółu wartości sald. Podobnie jak przy innych analizowanych wartościach stopień koncentracji sald ujemnych wykazuje tendencję malejącą. Zmiany w strukturze rozkładu sald ujemnych polegają na znacznym zmniejszeniu się odsetka sald małych i bardzo małych — z 64,4% ogółu dłużników w latach 1423—1462 do 36,8 w okresie następnym, przy poważnym wzroście liczby sald dużych i bardzo dużych — w mniejszym stopniu średnich. Liczbowo zaczyna w latach 1463—1506 dominować grupa sald średnich, skupiająca 42,9% dłużników. Natomiast wartość sum sald ujemnych spada w każdym przedziale wielkościowym, z wyjątkiem sald powyżej 1000 grzywien²⁷.

Struktura rozkładu sald dodatnich i jej dynamika w latach 1423—1506 wykazują znaczne podobieństwo ze strukturą sald ujemnych i tendencjami jej zmian w tym okresie. Występują w niej wszystkie opisane powyżej zjawiska, z tym że dysproporcje wielkościowe są łagodniejsze. Wolniejsze jest też tempo zachodzących zmian.

PRÓBA USTALENIA KIERUNKU PRZEPŁYWU PIENIĄDZA
MIĘDZY POSZCZEGÓLNYMI GRUPAMI WIELKOŚCIOWYMI

Fakt, iż 80,9% wszystkich sald dodatnich tworzy grupa osób występujących wyłącznie jako kredytodawcy, a 75,3% wszystkich sald ujemnych

²⁷ Przyrost ten jest jednak mniejszy niż wzrost liczebności tej grupy — współczynnik przyrostu wartości wynosi 1,5 — a liczebności 4,2.

grupa występujących wyłącznie jako kredytobiorcy²⁸, a także porównanie struktury ilościowej obrotów oraz sald traktowanych łącznie, wykazuje niewielkie tylko odchylenia (patrz tab. 17) — pozwalają z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że poszczególne grupy wartości sald tworzą w przeważającej większości²⁹ osoby mieszczące się w analogicznych przedziałach wartości obrotów. Można zatem, analizując bilans sald poszczególnych grup wielkościowych pokusić się o ustalenie trendów przepływu pieniądza w ramach badanej zbiorowości.

Obroty a salda w poszczególnych klasach wielkości

Tabela 17

Razem	Wielkość	0—50	50—500	500—1000	1000—
	Obroty	48,1	38,5	5,5	7,9
	Salda	51,1	38,5	4,5	5,9
	Przyrost	+ 3,0	0,0	- 1,0	- 2,0
1423—1462	Obroty	57,6	34,4	3,4	4,6
	Salda	61,0	32,6	3,1	2,6
	Przyrost	+ 3,4	- 1,8	- 0,3	- 2,0
1463—1506	Obroty	36,9	43,9	8,9	10,3
	Salda	40,1	44,9	7,3	7,8
	Przyrost	+ 3,2	+ 1,0	- 1,6	- 2,5

Salda grup wielkościowych

Tabela 18

Lata		0—10	10—50	50—100	100—500	500—1000	1000—
1423—1462	Salda +	1,1	6,5	10,4	36,8	13,5	32,0
	Salda -	0,7	4,4	4,1	28,0	17,0	46,0
	Bilans	+ 0,4	+ 2,1	+ 6,3	+ 8,8	- 3,5	- 14,0
1463—1506	Salda +	0,3	4,2	6,0	34,7	23,5	31,3
	Salda -	0,1	1,3	1,8	14,8	11,5	70,5
	Bilans	+ 0,2	+ 2,9	+ 4,2	+ 19,9	+ 12,0	- 39,2
Razem	Salda +	0,6	4,7	7,5	33,8	15,5	38,0
	Salda -	0,3	2,5	2,0	16,8	11,5	66,9
	Bilans	+ 0,3	+ 2,2	+ 5,5	+ 17,0	+ 4,0	- 28,9

Dane zawarte w tab. 18 wskazują dobitnie, że w latach 1423—1506 jedyną grupą zadłużoną są osoby o obrotach bardzo dużych — ponad 1000 grz. Bilans sald tej grupy jest poważnie ujemny i równa się 28,9% sumy ogółu sald ujemnych. Natomiast zdecydowanie aktywnym bilansem charakteryzuje się grupa o obrotach średnich, z nadwyżką + 22,5% ogółu sald dodatnich. Zjawisko to nasila się w ciągu badanego okresu czasu. I tak w latach 1423—1462 saldo ujemne wykazuje cała grupa obrotów dużych i bardzo dużych

²⁸ Porównanie danych tab. 12 i struktury rozkładu sald dla lat 1423—1462 salda + 85,7 salda - 77,3 dla lat 1463—1506 salda + 75,4 salda - 88,0.

²⁹ Minimum 75—80%, którą to ilość można śmiało uznać za reprezentatywną.

(ponad 500 grz.), zaś w okresie następnym jedynie grupa osób o obrotach powyżej 1000 grz. ma bilans pasywny, przy czym rozmiary jego rosną aż do 39,2% ogólnej sumy sald ujemnych. W obydwu przedziałach czasowych grupa o obrotach średnich (50–500 grz.) wykazuje bilans zdecydowanie dodatni. W latach 1463—1506 aktywne saldo ma także grupa obrotów dużych (500—100 grz.) — + 12,0%.

Z przeprowadzonej analizy wynika jednoznacznie, że mamy tu do czynienia z przepływem pieniądza od kontrahentów średniej wielkości do osób o bardzo dużych obrotach kredytowych³⁰. „Wielcy” są zatem zadłużeni u średnich i małych, przy czym zjawisko to znacznie się nasila. W latach 1423—1462 względne rozmiary „pionowego” ruchu pieniądza wynoszą 17,6% ogólnego odsetka wartości sald w tym czasie, zaś w okresie następnym już 39,2%, wykazując tym samym ponad dwukrotny wzrost. Świadczy to wyraźnie o wzroście popytu na pieniądź w grupie kontrahentów „wielkich” przy jednoczesnym nasileniu się jego podaży w pozostałych.

Analiza zasadniczych cech struktury ruchu kredytowego i dynamiki zjawisk zachodzących w nim w ciągu XV wieku w oparciu o kryterium wielkości obrotów pozostaje niepełna. Wyodrębnione bowiem w ten sposób grupy kontrahentów są zbiorowościami anonimowymi, a analiza ich wzajemnych powiązań nie informuje o społecznej strukturze kredytu. Konieczne zatem było ponowne przebadanie materiału źródłowego z punktu widzenia struktury społecznej zbiorowości biorącej udział w transakcjach kredytowych.

STRUKTURA SPOŁECZNA ZBIOROWOŚCI UCZESTNIKÓW OPERACJI KREDYTOWYCH

Podstawowym kryterium podziału całej badanej zbiorowości na grupy społeczne była użyta w materiale źródłowym nomenklatura określająca przynależność stanową i grupową występujących w nim jednostek. Na tej podstawie wyodrębniono 11 grup społecznych, których udział w ruchu kredytowym będzie przedmiotem niniejszej analizy. Są to:

- monarcha;
- szlachta utytułowana — zakwalifikowano do niej wszystkie osoby, które w pewnym okresie swojego życia (uchwytnym źródłowo) występują jako piastujące urzędy centralne lub ziemskie. Pominięto natomiast urzędy grodowe z wyjątkiem burgrabiego krakowskiego, a to ze względu na wyjątkową rangę tego tytułu;
- szlachta zwykła — osoby, które w badanym okresie noszą tytuły wskazujące na pochodzenie szlacheckie (*nobilis, miles, strenuus miles, generosus* itp.) a nie są urzędnikami, a także żony osób utytułowanych;
- duchowni — obojga wyznań, bez względu na szczebel hierarchii i pochodzenie społeczne;
- sołtysi i wójtowie — osoby, przy których źródło notorycznie podaje, że są one sołtysami lub wójtami³¹. W skład tej grupy wchodzi zarówno przedstawiciele stanu szlacheckiego, jak i — rzadziej — nieszlachta:

³⁰ Grupa kontrahentów „małych” lokuje nadwyżki raczej w grupie o średniej wielkości obrotów.

³¹ Nomenklatura jest płynna. Często terminy *scultetus* i *advocatus* stosowane są synonimicznie.

- chłopi;
- młynarze, karczmarze itp. — grupę tę wyodrębniono, bowiem źródło wyraźnie podkreśla ich odrębność w ramach społeczności wiejskiej;
- mieszczanie — wszystkie osoby określane mianem *civis*, *oppidanus*, *discretus*, *providus* itp., bez względu na to, czy są to mieszkańcy miast królewskich, czy innych, bez względu także na wielkość i rangę danego miasta;
- korporacje — mieszczą się tu wszelkie *communitates* występujące jako strony w transakcjach kredytowych — tak duchowne, jak miejskie i gminne;
- służebni — osoby występujące jako *familiarius domini* X o nieustalonej przynależności stanowej;
- osoby, o których źródło nie daje żadnych informacji poza imieniem lub przydomkiem. Najprawdopodobniej jest to drobna szlachta i chłopi, być może również mieszczanie.

Jak łatwo zauważyć, w ruchu kredytowym w ziemi sanockiej bierze udział przede wszystkim szlachta stanowiąc w zależności od badanego okresu od min. 60 do min. 80% ogółu kontrahentów. W rzeczywistości odsetek ten jest o kilka procent większy, jeśli weźmiemy pod uwagę, że znaczna część grupy sołtysów, a zapewne także osób niezidentyfikowanych (dość licznej, zwłaszcza w latach 1423—1462) rekrutuje się z członków tego stanu. Ekonomicznie i społecznie bardzo zbliżone do szlachty jest także duchowieństwo ziemi sanockiej, szczególnie grupa plebanów wywodząca się, z zasady, z miejscowych rodów szlacheckich.

Pozostałe grupy społeczne są w zdecydowanej mniejszości, przy czym w miarę upływu czasu ich udział w operacjach kredytowych wyraźnie maleje. Z uchwytnych źródłowo transakcji wycofują się prawie zupełnie chłopi — spadek z 10,8 (6,5%) do 0,5 ogółu kontrahentów w latach 1463—1506; spada też udział mieszczan — odpowiednio z około 8 do około 6% ogółu biorących udział w ruchu kredytowym. Zjawisku temu towarzyszy wzrost odsetka szlachty — przede wszystkim nieutytułowanej — oraz sołtysów i wójtów.

Jak zatem widać, w toku XV wieku kredyt staje się w coraz większym stopniu zjawiskiem wewnątrzszlacheckim, a jego, uchwytne źródłowo zasięg społeczny wyraźnie się zawęża. Z ruchem kredytowym całkowicie tracą kontakt chłopi i częściowo mieszczanie. Trudno tu wyrokować, czy świadczy to o stopniowym zawężaniu się skali gospodarki rynkowej już w XV wieku, w każdym razie zjawisko to wskazuje na osłabienie powiązań rynkowych między szlachtą a innymi grupami społecznymi, przede wszystkim mieszczanstwem, a zatem zdaje się świadczyć o stosunkowo niewielkim społecznym zasięgu gospodarki towarowo-pieniężnej. Nie jest też wykluczone, że mamy do czynienia z kilkoma sferami obrotu pieniądza, uwarunkowanymi stanowo, z których tylko jedna, szlachecka, jest uchwytne źródłowo³².

O niemal wyłącznie szlacheckim charakterze ruchu kredytowego jeszcze dobitniej świadczą wyniki analizy udziału wymienionych grup społecznych w obrotach kredytowych. W każdym z badanych okresów szlachta skupia w swych rękach min. 90—94% ogólnej wartości obrotów, bez względu na to czy zostają uwzględnione sumy transakcji rękojmiństwa, czy nie. Udział

³² Z wyjątkiem monarchy i korporacji.

Tabela 19

Skład społeczny uczestników transakcji kredytowych

	Udział w %											
	Król	Szlachta użytkowana	Szlachta nieużytkowana	Duchowni	Sotysi i wójtowie	Chłopi	Młynarze, karczmarze itp.	Mieszczanie	Korporacje	Służebni	Inni	
Z rękojmemstwem	Razem	0,4	8,0	62,3	1,5	5,8	6,2	0,5	7,5	0,9	1,4	5,7
	1423—1462	0,4	8,8	53,6	1,3	4,6	10,8	0,9	8,2	1,1	1,5	8,6
	1463—1506	0,2	10,1	70,1	1,6	7,6	0,5	.	6,0	0,7	1,1	2,1
	Przyrost	-0,2	+1,3	+19,5	+0,3	+3,0	-10,3	-0,9	-2,2	-0,4	-0,4	-6,5
Bez rękojmemstwa	Razem	0,4	8,4	63,6	1,6	5,7	3,6	0,5	7,8	1,0	1,5	5,9
	1423—1462	0,5	9,7	55,9	1,4	4,1	6,5	1,0	8,7	1,2	1,7	9,2
	1463—1506	0,2	10,6	69,2	1,6	7,7	0,5	.	6,1	0,7	1,2	2,1
	Przyrost	-0,3	+0,9	+13,3	-0,2	+3,6	-6,0	-1,0	-2,6	-0,5	-0,5	-7,1

Tabela 20

Udział poszczególnych grup społecznych w obrotach kredytowych

	Udział w %											
	Król	Szlachta użytkowana	Szlachta nieużytkowana	Duchowni	Sołtysi i wójtowie	Chłopi	Młynarze, karczmarze itp.	Mieszczanie	Korporacje	Służebni	Inni	
Obroty z ręko- jemstwem	Razem	0,8	46,6	45,2	0,8	3,8	·	1,9	0,1	0,4	0,1	0,2
	1423—1462	1,0	57,1	35,7	0,6	1,6	·	2,9	0,4	0,2	0,1	0,5
	1463—1506	0,7	41,1	50,9	0,9	4,5	·	1,2	·	0,6	0,1	0,1
Obroty bez ręko- jemstwa	Razem	1,0	43,8	48,2	0,9	3,7	·	1,9	0,1	0,5	0,1	0,3
	1423—1462	1,2	46,4	45,2	0,7	1,8	·	3,4	0,4	0,1	0,1	0,7
	1463—1506	0,8	42,6	48,9	1,0	4,6	·	1,2	·	0,6	0,1	0,1

pozostałych grup społecznych w ogólnej wartości obrotów³³ jest znacznie niższy niż wynikałoby to z ich odsetka całkowitej liczby kontrahentów — i w miarę upływu czasu — spada. Szczególnie wyraźny jest spadek udziału mieszczan w ogólnej wartości obrotów kredytowych — z około 3% ich sumy w latach 1423—1462 do około 1% w okresie następnym.

Zwraca uwagę skoncentrowanie około połowy ogólnej wartości obrotów w rękach szlachty utytułowanej, stanowiącej około 10% wszystkich kontrahentów, z tym że zjawisko to wykazuje wyraźną tendencję spadkową — 57,0 (46,4%) w latach 1423—1462 wobec 41,0 (42,5%) w latach 1463—1506³⁴. Przeważa w niej zdecydowanie grupa osób o wartości obrotów powyżej 500 grz., a 52% jej członków ma obroty ponad 1000 grz., co stanowi 51% wszystkich kontrahentów o takich obrotach. Jedyne około 4—8% ogólnej wartości obrotów kredytowych przypada na kontrahentów nie należących bezpośrednio do stanu szlacheckiego, co w zupełności uzasadnia wniosek, że ruch kredytowy w Sanockiem jest w zasadzie zjawiskiem charakterystycznym dla szlachty. Cyrkulacja pieniądza odbywa się niemal wyłącznie w obrębie tego stanu, zaś przedstawiciele innych grup społecznych włączają się do niej sporadycznie, a ich zaangażowanie finansowe nie ma większego wpływu na rozmiary przepływu pieniądza. Uderza tu niewielka i nie rosnąca aktywność mieszczan na polu operacji kredytowych.

Dane zawarte w tab. 21 wskazują wyraźnie, że jedyną grupą społeczną (poza monarchą, którego zadłużenie nie wymaga komentarzy) o zdecydowanie ujemnym bilansie operacji kredytowych jest szlachta utytułowana. Zadłużenie tej grupy wynosi ogółem 39,2% sumy wszystkich sald ujemnych i zdecydowanie nasila się w ciągu badanego okresu czasu — 41,9% ogółu sald ujemnych w latach 1463—1506 w porównaniu z 31,7% w okresie poprzednim. Natomiast wszystkie pozostałe grupy wykazują bilans dodatni bądź oscylujący w granicach zera. Zdecydowanie aktywnym bilansem charakteryzują się trzy spośród nich: szlachta nieutytułowana (+29,4%), sołtysi i wójtowie (+4,9%) i mieszczańskie (+4,2%) ogólnej sumy sald dodatnich, z tym że w drugiej połowie XV wieku wyraźnie spada rola mieszczan — z 9,3 do 1,8% natomiast poważnie uaktywnia się bilans szlachty nieutytułowanej — z 20,4 do 33,1% i grupy sołtysów — z 3,6 do 5,6%.

Z punktu widzenia struktur społecznych mamy zatem do czynienia ze zjawiskiem stałego i rosnącego popytu na gotówkę u elity społeczności szlacheckiej — szlachty utytułowanej. Na zjawisko „głodu pieniądza” w tej grupie wskazuje zarówno jej olbrzymie zadłużenie jak i bardzo intensywne obroty kredytowe, sięgające połowy ich wartości w skali całej ziemi. Przepływ pieniądza następuje przeto do króla i szlachty utytułowanej — w coraz większym stopniu — od szlachty nieutytułowanej oraz grupy sołtysów i wójtów. Maleje natomiast, początkowo istotna rola mieszczan jako dostarczczyeli

³³ W grę wchodzić mógł również rozwój innych systemów kredytu nie posługujących się pieniądzem. Nie jest też wykluczone, że mieszczańskie przenosi zapisy do ksiąg miejskich. Na podstawie badanego źródła stwierdzić tego jednak nie sposób.

³⁴ Znaczna różnica między wielkością odsetka tej grupy w obrotach z rekojemstwem i bez rekojemstwa w latach 1423—1462 wynika z dużego zaangażowania szlachty utytułowanej jako poręczycieli w transakcjach kredytowych. Świadczy to zarówno o prestiżu jak i możliwościach finansowych tej grupy w społeczności szlacheckiej

Tabela 21

Ruch pieniądza między poszczególnymi grupami społecznymi

	Król	Szlachta utyłowana	Szlachta nieutyłowana	Duchowni	Sotysi i wojowie	Młynarze, karczmarze itp.	Mieszczanie	Chłopi	Korporacje	Służebni	Inni	udział w %					
												Ogółem	1423—1462	1463—1506	Ogółem		
Salda (+)	Ogółem	0,4	19,3	65,7	1,4	5,9	4,7	0,3	1,4	0,3	0,4						
	1423—1462	1,4	24,4	58,7	0,1	3,1	9,4	1,0	0,6	0,4	0,8						
	1463—1506	.	17,9	68,6	2,0	6,8	.	2,5	0,0	1,7	0,3	0,3					
Salda (-)	Ogółem	2,1	58,6	36,3	1,0	1,0	0,5	0,1	.	.	0,3						
	1423—1462	2,0	56,1	38,3	1,9	0,4	.	0,1	.	.	1,0						
	1463—1506	2,2	59,7	35,5	0,7	1,2	.	0,7	.	.	.						
Bilans	Ogółem	-1,7	-39,3	+29,4	+0,4	+4,9	+4,2	+0,2	+1,4	+0,3	+0,1						
	1423—1462	-0,6	-31,7	+20,4	-1,8	+2,7	+0,1	+9,3	+0,8	+0,6	+0,4						
	1463—1506	-2,2	-41,8	+33,1	+1,3	+5,6	.	+1,8	.	+1,7	+0,3						

kredytu. Pozostałe grupy społeczne mają minimalny wpływ na kształtowanie się struktury zadłużeń i wierzytelności ogółu kontrahentów.

Otrzymany obraz ruchu kredytowego w Sanockiem i zachodzących w nim w ciągu XV wieku zmian wskazuje, że najbardziej istotnymi jego cechami były:

- tendencja do szybkiego wzrostu wartości operacji kredytowych przy jednoczesnej stabilizacji a nawet niewielkim spadku liczby osób biorących w nich udział i zmniejszaniu się tempa cyrkulacji pieniądza;
- silna polaryzacja zaangażowania finansowego kontrahentów;
- wysoki stopień koncentracji ruchu kredytowego, sprawiający że blisko 2/3 ogółu wartości wszystkich transakcji skupia się w rękach kilkuprocentowej grupy osób (w strukturze społecznej w znacznym stopniu tożsamej z grupą szlachty piastującej urzędy);
- stałe i rosnące zadłużenie kontrahentów wielkich u osób o średniej wielkości obrotów;
- sukcesywne wycofywanie się z uchwytnych źródłowo transakcji kredytowych, osób spoza stanu szlacheckiego, powodujące że pod koniec badanego okresu ruch kredytowy w Sanockiem ma charakter wewnętrzstanowy;
- mała i nie rosnąca rola mieszczan w operacjach kredytowych;
- zupełne wycofanie się z transakcji chłopów, początkowo dość licznych.

*

Szybki wzrost wartości obrotów w ruchu kredytowym i towarzyszący mu znaczny przyrost masy pieniężnej znajdującej się w obiegu, z jakim mamy do czynienia na przestrzeni XV wieku, wiąże się ściśle, zdaniem autora, z intensywnymi procesami osadniczymi, trwającymi w tym czasie na terenie ziemi sanockiej³⁵. Rozwój osadnictwa zwiększył znacznie potencjał demograficzny terenu, zaś fakt że odbywało się ono przede wszystkim w oparciu o prawo niemieckie (do końca XV wieku)³⁶ w nader istotny sposób musiał wpłynąć na upięcenie gospodarki. Zmiany te mogły być bardzo wyraźne, zwłaszcza że dominujące uprzednio formy osadnictwa na prawie ruskim w znacznie większym stopniu oparte były o gospodarkę bezrynkową³⁷. Efektem tych procesów było powolne nasycanie rynku pieniądzem, czego potwierdzeniem wydaje się być odnotowany spadek tempa cyrkulacji pieniądza w drugiej połowie XV wieku oraz wzrost przeciętnego zaangażowania finansowego w operacje kredytowe poszczególnych kontrahentów, wśród których zaczynają dominować osoby o obrotach w granicach 50—500 grzywien. Wyraźnie wzrasta aktywność kredytowa grupy kontrahentów średnich, którzy stają się głównymi dostarczycielami gotówki w skali całej ziemi. Grupa ta, pokrywająca się w znacznym stopniu ze szlachtą nieutytułowaną, staje się wyraźnie zamożniejsza i zdaje się dysponować znacznymi nadwyżkami pie-

³⁵ A. Fastnacht, op. cit., s. 182 i 185.

³⁶ Tamże, s. 249. Większość osad lokowanych w okresie od połowy XIV do końca XV wieku to wsie i miasteczka na prawie niemieckim. Dopiero wiek XVI przynosi silną falę osadnictwa na prawie włoskim, które w znacznym stopniu zmienia strukturę osadniczą tej ziemi.

³⁷ Tamże, s. 235 i 271.

nieżnymi, które lokuje przede wszystkim u kontrahentów wielkich — z reguły zadłużonych. Notoryczne zadłużenie osób o bardzo wysokich obrotach kredytowych (w dużej mierze rekrutujących się spośród miejscowej elity urzędniczej) wskazuje na niestabilność ekonomiczną większych fortun szlacheckich i zdaje się świadczyć o procesie systematycznego ich nadwątlania przez dynamizującą się grupę szlachty średniej. Struktura rozkładu zadłużeń potwierdza, jak sądzę, ten wniosek i wskazuje na nasilenie się tego procesu w ciągu XV wieku³⁸.

Mimo bezdyskusyjnego rozwoju ilościowego, ruch kredytowy w Sanockiem nie wykazuje żadnej istotnej ewolucji strukturalnej, pozostając na tym samym, raczej niskim, stopniu rozwoju. Niektóre zachodzące w nim zjawiska wskazują nawet na pewien jego regres. Mam tu na myśli fakt bardzo silnej koncentracji obrotów oraz zawężanie się bazy społecznej kontrahentów do prawie wyłącznie stanu szlacheckiego. Wytłumaczenie tego ostatniego procesu jest rzeczą trudną — skoro bowiem mamy do czynienia z wyraźnym utowarowieniem rynku (na co wskazuje charakter ruchu osadniczego), należałoby się spodziewać zjawiska odwrotnego — rozszerzania się grona kontrahentów i to zarówno szlachty jak i przedstawicieli innych stanów, w tym chłopów. Hipotetycznie możliwe są dwie interpretacje:

1. Ludność osadzona na prawie niemieckim (lub innym czynszowym) wchodzi w kontakt z rynkiem po to tylko, by zdobyć środki pieniężne niezbędne do spłacenia czynszu, natomiast reszta jej działalności gospodarczej odbywa się w sferze bezpieniężnej. Na utowarowieniu gospodarki zyskiwałyby zatem jedynie szlachta. Świadczyłoby to o ograniczonych możliwościach produkcyjnych lub słabo rozwiniętym popycie, bądź o obu tych zjawiskach jednocześnie — a zatem o niewielkiej roli rynków lokalnych w ziemi sanockiej w badanym okresie. Poparciem tej tezy może być fakt słabej aktywności mieszczan na rynku pieniężnym. Co więcej, stopniowe wycofywanie się chłopów z transakcji kredytowych wskazywałoby na potęgowanie się opisywanego procesu.

2. Mamy do czynienia z istnieniem kilku sfer obrotu pieniądza, z których tylko jedna, szlachecka, znajduje wyraźne odbicie źródłowe. W myśl tej hipotezy istniałby odrębny ruch kredytowy chłopski. Ze względu na niewielkie rozmiary bądź stanowy charakter sądów nie trafiający do badanego źródła³⁹. Tak czy inaczej jego rozmiary nie mogły być wielkie, nie notujemy bowiem transakcji mieszanych chłopsko-szlacheckich, dość częstych w pierwszej połowie XV stulecia. Świadczyłoby to o postępującym zróżnicowaniu stanu majątkowego chłopów i drobnej szlachty — wyraźnie na korzyść tej ostatniej grupy społecznej. Wytłumaczenie nikłej aktywności mieszczan na polu kredytu pieniężnego również nie jest łatwe. Przepuszczalnie, wobec

³⁸ Dobrym tego procesu przykładem są dzieje dóbr Fryderyka z Jaćmierza piastującego godność miecznika sanockiego. Występuje on w źródle przez pół wieku i jest jednym z najbardziej aktywnych kontrahentów. Rosnącemu z biegiem lat zadłużeniu miecznika odpowiada stopniowy rozpad jego, początkowo znacznego kompleksu dóbr ziemskich. Pod koniec życia Fryderyk zmuszony jest sprzedać nawet swój rodzinny Jaćmierz.

³⁹ Nawet jeśli założymy, że istniał kredyt chłopski oparty nie na pieniądzu lecz np. na pożyczkach w naturze (zboże), co jest nader prawdopodobne, nie zmienia to istoty opisywanego zjawiska.

peryferyjnego położenia ziemi sanockiej w stosunku do ważniejszych szlaków handlowych, mieszczanie tej ziemi nie byli w stanie, w oparciu o rynek lokalny, dokonać znaczniejszej akumulacji kapitału — lub lokowali gotówkę w sferze kredytu pozaszlacheckiego, np. chłopskiego. Wyjaśnienia te mają niestety wyłącznie hipotetyczny charakter.

Wreszcie silne spolaryzowanie zaangażowania finansowego poszczególnych kontrahentów, sprawiające iż w każdym z badanych okresów ponad 50% ich ogólnej liczby nie ma żadnego wpływu na rozmiary ruchu kredytowego, jest dodatkowym czynnikiem zawężającym jego społeczne oddziaływanie.

Wszystko to skłania do przypuszczenia, że uchwytny źródłowo ruch kredytowy w ziemi sanockiej w XV wieku jest zjawiskiem o wyrażeniu ograniczonym zasięgu społecznym. Aktywny udział bierze w nim jedynie część szlachty zamożniejszej (w tym cała elita urzędnicza) — pozostałe grupy społeczne uczestniczą w nim raczej sporadycznie.

Otrzymany obraz ruchu kredytowego może być w pewien sposób zniekształcony, z racji ograniczeń wynikających z charakteru źródła, o czym obszerniej wspomniano we wstępie (przede wszystkim chodzi tu o problem reprezentatywności źródła w odniesieniu do chłopów i mieszczan). Wydaje się jednak, iż mimo to powyższe ustalenia mogą być przydatne jako przyczynki do zagadnienia cyrkulacji pieniądza w regionach słabo rozwiniętych ekonomicznie, w pewnym sensie peryferyjnych⁴⁰.

Марж Урбаньски

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДВИЖЕНИЯ КРЕДИТОВ В САОЦКОЙ ЗЕМЛЕ В XV В.

Исходя из положения, что кредит, неразрывно связанный с товарно-денежной экономикой, является одновременно одним из важнейших факторов её развития, автор ставил себе целью исследование некоторых проблем движения кредитов в санецкой земле в XV в. Источниковедческой базой статьи являются опубликованные почти полностью судебные документы санецкой земли от 1423—1506 г. Это формально унифицированные и поддающиеся сравнению по всем параметрам источники, дающие возможность применения статистических методов исследования.

Опираясь на источники, автор исследует следующие виды кредитных операций: различного рода ссуды, в частности долгосрочные под залог недвижимости (г. наз. wyderkaf), договоры по купле-продаже, а также денежные обязательства, вытекающие из семейных отношений (например наследство). В этих сделках участвовала прежде всего санецкая шляхта, в то время как остальные общественные группы (мешане, крестьяне) только в незначительной степени — и при постоянной тенденции к уменьшению — участвуют в кредитных операциях. Количество кредитных операций в исследуемый период возрастает при одновременной стабилизации и даже небольшим уменьшении числа лиц в них участвующих. Наблюдается также высокая степень концентрации, приводящая к тому, что около 2/3 стоимости всех операций собирается в руках небольшой группы лиц, в основном шляхты.

Постоянно возрастает задолженность контрагентов, что подводит — помимо других предпосылок — к выводу, что кредит становился в исследуемый период нормальным

⁴⁰ W niektórych tabelkach suma kolejnych pozycji nie wynosi 100 co jest wynikiem nieproporcjonalnego rozkładu cząstkowych zaokrągleń.

явлением экономической жизни саноцкой земли. Автор объясняет это интенсивной колонизацией этого района на немецком праве, приводящей к значительному развитию денежных отношений.

Marek Urbański

LA CIRCULATION DU CRÉDIT DANS LA PROVINCE DE SANOK AU XVe SIÈCLE

Etant donné que le crédit, strictement rattaché à la circulation des richesses et de l'argent, est en même temps, l'un des facteurs essentiels de son développement, nous nous proposons d'étudier certains de ces problèmes dans une province de la Pologne méridionale, à la fin du Moyen-Age. Les notices judiciaires des années 1423—1506, publiées presque au complet, sont la source à laquelle nous avons puisé pour composer cet article. Elles sont uniformisées et comparables, donc susceptibles d'être analysées selon les méthodes statistiques.

Nous étudions les transactions suivantes: différentes sortes de prêts, crédits à long terme garantis par hypothèque (dits „wyderkaf”), contrats de vente et obligations financières — résultat de relations familiales (p. ex. dot, trousseau, partage de biens fonciers etc.). C'était surtout la noblesse de la province de Sanok qui participait à ces transactions; les autres groupes sociaux (bourgeois, paysans) n'y prenaient qu'une part assez faible et toujours décroissante.

Dans cette période, le nombre des opérations de crédit augmente, celui des créditeurs et des débiteurs se stabilise ou bien décroît légèrement. On peut observer également un haut degré de concentration dans la circulation du crédit. Près des deux tiers de la valeur totale de toutes les transactions se trouve entre les mains d'un petit groupe, surtout de gentilshommes pourvus d'offices. L'endettement des contractants ne cesse d'augmenter, ce qui nous amène, entre autres, à conclure que le crédit devient, dans la période examinée, un phénomène habituel de la vie économique de la province de Sanok. A notre avis, des processus accélérés de colonage selon le droit allemand, processus qui ont intensifié la circulation de l'argent sur ce territoire en sont la cause principale.